

Marina
Šafarić

samostalna istraživačica
independent researcher

Zagreb, Hrvatska

marinafr89@gmail.com
orcid.org/0000-0003-1864-4333

Pregledni rad
Subject review

UDK / UDC:
72:[77(497.5)]18/19”

DOI:
10.17685/Peristil.65.17

Primljeno / Received:
21. 6. 2022.

Prihvaćeno / Accepted:
24. 11. 2022.

Tipologija arhitekture fotografskih atelijera u Hrvatskoj iz druge polovice 19. i s početka 20. stoljeća

Typology of the Architecture of Photographic Studios in Croatia from the Second Half of the 19th to the Beginning of the 20th Century

APSTRAKT

Prijedlog tipologije arhitekture fotografskih atelijera koji se ovim radom donosi sintetiziran je istraživanjem temeljenim na dostupnoj stručnoj literaturi, sačuvanom arhivskom gradivu, starim fotografijama i novinskim člancima te je dopunjeno terenskim radom. Rad obuhvaća arhitekturu fotografskih atelijera u Hrvatskoj od onih najranijih iz 50-ih godina 19. stoljeća pa do prvih nekoliko desetljeća 20. stoljeća te donosi primjere za svaki podtip.

KLJUČNE RIJEČI

fotografija, arhitektura, fotografski atelijer, profesionalna fotografija, studijska fotografija

ABSTRACT

Proposals for the architectural typology of photography studios presented in this work were synthesized through research based on the available literature, preserved archival material, old photographs, and newspaper articles, and supplemented by field research. This work covers the architecture of Croatian photography studios from the early 1850s to the first few decades of the 20th century, giving examples of each subtype.

KEYWORDS

photography, architecture, photography studio, professional photography, studio photography

Arhitektura fotografskih atelijera druge polovice 19. i s početka 20. stoljeća u Hrvatskoj fragmentarno je obrađena. Istraživanje koje ih organizira u tipologiju s razgranatim potkategorijama, kako se ovim tekstom donosi, dosad nije napravljeno.¹ Ipak, važno je spomenuti da su se gotovo svi istraživači povijesti hrvatske fotografije u određenoj mjeri dotakli analize prostora djelovanja protagonista fotografije čiji su opus obrađivali. U svom kapitalnom djelu *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj* Nada Grčević uglavnom navodi adrese fotografskih atelijera dok informacije o prostoru ističe samo kod značajnijih autora poput Ivana Standla.² Detalje o arhitekturi atelijera u dvorištu Ilice 8 u Zagrebu donosi Marija Tonković svojom doktorskom disertacijom s tematikom djelovanja Franje Mosingera.³ Hrvoje Gržina piše, između ostalog, o arhitekturi *Velike fotografske sale* i ateliju Ivana Standla.⁴ Temeljiti pregled desetak zagrebačkih fotografskih atelijera, potkrijepljen vizualnim materijalima, Hrvoje Gržina donosi u svojoj najrecentnijoj publikaciji *Sunčani kip: povijest fotografije u Zagrebu 1839. – 1900.*⁵ Fotografske atelije Antonije Kulčar Prut, poznate Foto Tonke, obradila je Lovorka Magaš Bilandžić.⁶ Slavko Šterk objedinio je značajke eksterijera nekoliko zagrebačkih atelijera u poglavlju *Fotografski atelijeri, reklame* u katalogu izložbe *Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba.*⁷ Za povijest splitskih fotografskih atelijera zaslužni su Goran Borčić⁸ i Duško Kečkemet.⁹ Doprinos vanjskom izgledu zadarskih atelijera dao je Abdulah Seferović.¹⁰ Informacije o arhitektonskim značajkama fotografskih atelijera diljem Hrvatske nalaze se i u katalozima izložaba nadležnih im muzeja. No, kako je na početku rada spomenuto, usustavljenog prikaza arhitektonskih primjera tih važnih prostora s područja cijele Hrvatske nema.¹¹

Prvi prostori fotografske funkcije u Hrvatskoj

Vijest o revolucionarnom otkriću fotografije postupkom nazvanom po francuskom umjetniku i kemičaru Louisu Daguerreu 1839. godine Hrvatskoj je predstavljena člankom u *Danici ilirskoj* 6. travnja iste godine.¹² S pojavom fotografije, u Europi se bilježi početak ere putujućih dagerotipista koji su i u Hrvatskoj bili dobro prihvaćeni.¹³ Prvim fotografskim procesima – dagerotipiji i nešto kasnijoj engleskoj talbotipiji – prethodili su, a i slijedili, brojni drugi kemijski eksperimenti i tehnički postupci dobivanja fotografske slike.

Razvitkom fotografskih tehnika i metoda kopiranja fotografija te izumom lako dostupnog i jeftinog formata posjetnice, sredinom 1850-ih godina dolazi do sve veće potrebe za novim prostorima djelovanja, odnosno, dolazi do porasta broja fotografskih atelijera u Europi.

Otvaranju prvih fotografskih atelijera u Hrvatskoj pogodovala je i tadašnja ekonomska klima – gradila se prometna infrastruktura, otvarale brojne obrtne i trgovačke komore te industrijska poduzeća.¹⁴ Ekonomski razvoj strancima je postao dovoljno privlačnim da dosele u veće gradove Hrvatske, a nekima od njih, poput Franje Pommera 1854. godine u tadašnjoj Vijećničkoj ulici 10 u Zagrebu, i da otvore prve fotografske atelije.¹⁵ Najranijim atelijerima rukovodili su fotografi samostalno, a s vremenom, smanjenjem cijene usluge i povećanjem interesa javnosti za studijskim portretiranjem, počeli su širiti svoj obrt u vidu veličine prostora i broja zaposlenih naučnika. Godine 1882. zagrebački obrt Gjura Varge iz 1878. godine dobiva pojačanje – u radu mu se pridružuje brat Ivan, isto tako fotograf.¹⁶ Braća Varga prvo djeluju na adresi Ilica 25, a 1888. godine rad nastavljaju u fotografskom ateliju u sklopu njihove novoizgrađene kuće u Ilici 34, koja i do danas nosi naziv Kuća Varga.¹⁷ Početkom 1890-ih kuća je nadograđena, atelije preseljen dublje u dvorište, a 1893. godine otvorili su i zajednički obrt naziva G & I Varga čije ime danas označava jedno od najvažnijih mjesta u povijesti hrvatske fotografije.¹⁸ Ipak, u spomenutom tipu organizacije rada sa zaposlenih nekoliko pomoćnika u nešto većem prostoru od onih najranijih atelijera, prednjači tvrtka Mosinger i Breyer koju su vodili fotografi Rudolf Mosinger i Lavoslav Breyer u jednokatnom ateliju u dvorištu Ilice 8 iz 1894. godine, svega nekoliko kuća dalje od braće Varga.¹⁹

Arhitektonske karakteristike fotografskih atelijera

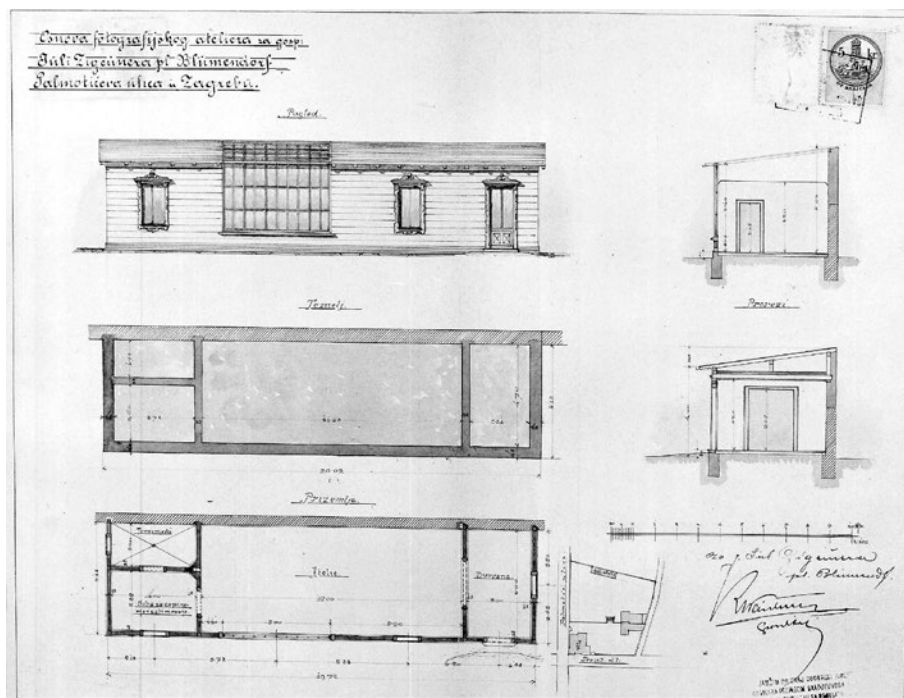
Fenomen otvaranja fotografskih atelijera posljedica je popularizacije fotografije i novonastale potrebe za radnim prostorima specifičnih arhitektonskih značajki. Fotografska se oprema smještala u funkcionalno građene objekte ili u adaptirane prostore. Prostor se u oba slučaja uvijek dijelio prema opoziciji svjetlost/tama što svakako ovisi o fotografskim radnim procesima – svaki fotografski atelije imao je ostakljenu i dnevnom svjetlošću osvijetljenu sobu namijenjenu svjetlopisu, odnosno fotografiranju (atelije), te, s druge strane, tamnu komoru namijenjenu razvijanju

1

Osnova
fotografskog
ateljiera za gosp.
Jul. Zigeunera
pl. Blümendorfa,
Palmotićeve ulica
u Zagrebu, 1892.

The plan of the
photography
studio Zigeuner
Blümendorf,
Palmotićeve Street
in Zagreb, 1892

Državni arhiv
u Zagrebu /
State Archives
in Zagreb (dalje
/ hereinafter:
DAZG)

fotografija, gdje je najvažnije bilo upravo odsustvo iste te dnevne svjetlosti. Izvrstan primjer spomenutog je nacrtno sačuvan dvorišni atelijer fotografa J. Zigeunera pl. Blümendorfa na uglu Palmotićeve i današnje Hatzove ulice u Zagrebu iz 1892. godine (sl. 1). Atelijer je podigao značajni njemački arhitekt Kuno Waidmann, a prostorom su se već godinu nakon gradnje koristili i prvi zagrebački fotoamateri.²⁰ Godine 1896. Dragutin Carlo Inchiostru otvorio je i *Prvu hrvatsku školu za amateur svjetloslikare* upravo u Zigeunero-
vu atelijeru.²¹

Dimenzija svjetlosti tako uvelike obilježuje arhitekturu fotografskih atelijera prije uvođenja električne energije, ali i nakon, pa ih se, zbog ostakljenosti sjevernog zida i dijela krovišta, kroz stručnu literaturu naziva „staklenim paviljonima, svjetlarnicama, staklenicama, provizornim fotografskim djelaonicama, glassalonima i svjetlopi-
snim djelonicama.” Jaku ulaznu svjetlost fotografi su regulirali bijelim ili smeđim i plavim zastorima manjih dimenzija postavljenima uz ostakljene površine.²² Na taj su način dobivali na mekoći, odnosno difuznosti svjetla, a sve u svrhu što vrsnijeg fotografskog portretiranja. Osim atelijera i tamne komore, organizacija prostora podrazumijevala je i druge prostorije različitih funkcija poput čekaonice, ureda, sobe za retuširanje i kopiranje, radionice i toaleta, što je vidljivo iz sačuvanih nacrti.²³ Ambivalentnost se tako uočava, osim u raspodjeli

prostora prema svjetlosti i tami, i u funkcijama prostorija fotografskih atelijera koje su, ovisno o zahtjevima pojedinih faza fotografskog procesa, otvorenog i zatvorenog tipa. Prostorije otvorenog tipa su ulaz, atelijer i čekaonica, dok je javnosti pristup ograničen u tamnu komoru, ured, sobu za retuširanje i dr.²⁴

Razlike u veličini atelijera te broju dodatnih prostorija, osim onih najnužnijih, uvelike su ovisile o afirmiranosti i popularnosti fotografa. Jedan od najboljih primjera spomenutog je zadarski fotograf Tomaso Burato koji je imao tri čekaonice za tri društvena staleža.²⁵ O reputaciji koju su pojedini fotografi uživali svjedoče i lokacije na koje su smještali svoje radnje, a čije su adrese najčešće otiskivali na reverse fotografija. Pozamašan broj fotografskih atelijera iz promatranog razdoblja djelovao je u najprometnijim ulicama većih ili manjih gradova poput zagrebačke Ilice i njezinih bočnih ulica, pulskeg trga Portarata i riječkog Korza.²⁶ Ukorijenjenosti fotografskih atelijera u centralne, trgovački prometne dijelove gradova svjedoče i radnje otvorene u blizini crkvenih objekata, u okolici poštanskih ureda te u kolodvorskim ulicama u kojima je protok ljudi garantiran. Velik je ukupni broj fotografskih atelijera registriranih od samih početaka otvaranja prostora te funkcije pa do 1900. godine – u Zagrebu se kroz promatrano razdoblje bilježi ukupno 50 radnji, a u cijeloj Hrvatskoj minimalno njih 180.²⁷

Tipologija arhitekture fotografskih atelijera

Izgled eksterijera i informacije o arhitekturi iščitavaju se kroz sačuvanu građevinsku dokumentaciju, fotografije, razglednice, skice te se istraživanje nadopunjuje terenskim radom kod primjera koji još uvijek postoje no čija je funkcija s godinama promijenjena. Isključite li se stilske odrednice arhitekture, koje su uglavnom vidljive samo na pročeljima objekata, tada se kriteriji za utvrđivanje razlika u gradnji fotografskih atelijera u Hrvatskoj iz druge polovice 19. stoljeća i s početka 20. svode na različitosti u tlocrtnim predispozicijama, broju etaža, organizaciji prostora i lokacijama smještanja fotografskih atelijera u urbanim sredinama. Stoga, tipologija koja se ovim radom donosi osnovno je podijeljena na samostojeće objekte i fotografske atelijere u sklopu objekata druge funkcije. Samostojeći objekti najčešće su funkcionalno građeni dok su fotografski atelijeri u sklopu objekata drugih namjena najčešće adaptirani prostori u svrhe atelijerskog rada. Podjela prvog tipa temelji se na broju etaža promatranog objekta, dok je podjela drugog tipa napravljena prema lokaciji i izvornoj namjeni objekta u koji je smješten fotografski atelijer.

Dakle, razlikujemo:

1) samostojeće objekte:

- a) prizemne objekte
- b) fotografske atelijere s više etaža

2) fotografske atelijere u sklopu objekta druge funkcije:

- a) atelijere u prizemljima i na katovima stambeno-trgovačkih zgrada
- b) atelijere u potkrovlju velikih afirmiranih gradskih točaka kao što su hoteli i palače
- c) atelijere u sklopu kuće fotografa
- d) atelijere u sklopu javnih ustanova i institucija.

Tlocrti svakog predloženog tipa variraju, no pravilo gradnje, odnosno pregradnje u vidu ostakljivanja zida i dijela krovništva, konstantno je u promatranom razdoblju, pogotovo prije uvođenja električne energije. Tlocrtne varijacije ovise o predispozicijama lokacije na kojoj se smješta fotografski atelijer te svakako o potrebama i afirmiranosti fotografa naručitelja.

1) Samostojeći objekti

Samostojeći objekti u funkciji fotografskih

ateljera, bili oni prizemni ili višeetažni, mogu se podijeliti i prema mjestu stanovanja fotografa – u manjim gradovima čest je slučaj da su fotografi u vlastitom dvorištu izgradili atelijer ili prenamijenili neki već postojeći objekt, dok je u većim gradovima gotovo pravilo da su samostojeći atelijeri dislocirani od mjesta stanovanja fotografa. U promatranom razdoblju veći su gradovi poput Zagreba u svojim centralnim ulicama već imali gusto i jasno raspoređene objekte koji su stvarali čvrstu, skućenu strukturu višekatnih građevina pa se objekte manjih dimenzija, kao što su to bili atelijeri, smještalo u dvorišne parcele ranije izgrađenih kuća.²⁸ Pojavljivanjem istih adresa na reversima različitih fotografskih radnji dokazuje se izmjenjivanje više fotografa u istim objektima i to, za pretpostaviti je, zbog prisustva najbitnijih arhitektonskih značajki poput ostakljenog bočnog zida i dijela krovništva. Funkcionalno građeni samostojeći fotografski atelijeri omogućavali su oblikovanje pročelja prema željama naručitelja, a time i mogućnost reklamiranja putem reprezentativnih, dekorativnih arhitektonskih elemenata.

a) Prizemni objekti

Do danas sačuvanih primjera prizemnih objekata čija je izvorna ili naknadna funkcija bila fotografska nema u velikom broju. Razlog tome je njihova privremenost koja ih je obilježavala, pogotovo u većim gradovima gdje se gradnja niske, djelomično ostakljene konstrukcije nije uklapala u ranije arhitektonski definiranu sredinu.

Vrstan primjer funkcionalno građenog privremenog prizemnog objekta je Velika fotografska sala dimenzija 14,2 × 8,8 m koju je 1863. godine u dvorištu kuće u Ilici 35 dao izgraditi mađarski fotograf Georg Mayer.²⁹ Atelijer je sagrađen uz napomenu da „sgrada građivnom zidu neodgovara” te da se za deset godina treba porušiti, no zbog velikog interesa fotografa-zakupnika za ovim prostorom, objekt je opstao i duže.³⁰ Privremenost prizemnih staklenih paviljona često se nalazi već i u naslovima njihovih nacrti kao što je to onaj za privremeni atelijer fotografa E. Pogorelza u Preradovićevoj ulici 1a u Zagrebu iz 1887. godine.³¹ Primjeri isto tako nesačuvanih prizemnica iz Zagreba su i dva atelijera fotografa Ivana Standla u kojima je djelovao u različitim vremenima. Nacrt iz 1866. godine svjedoči o izgledu ostakljenog atelijera dimenzija 9,5 × 4,7 m u dvorištu Ilice 34 gdje se 1887. godine počela graditi kuća s atelijerom fotografske braće Varga.³² Godine 1878.

2

Stjepan Šantić,
*Fotografski
ateljier*, nakon
1919., Karlovac,
u vlasništvu
udruge KAFotka

Stjepan Šantić,
Photo studio,
after 1919,
Karlovac, owned
by the association
KAFotka

3

Positiv staklenog
negativa
svjetlarnika
s tamnom
komorom
Atelijera Noršić,
1. polovina
20. st., Sisak,
Gradski muzej
Sisak

Positive of a
glass negative of
a skylight with
a dark chamber
Atelier Noršić, 1st
half of the 20th
century, Sisak,
Sisak City Museum

4

Ivan Parš,
*Poplava u
Koprivnici*,
1926.,
Koprivnica,
Muzej grada
Koprivnice

Ivan Parš, *Flood
in Koprivnica*,
1926, Koprivnica,
Koprivnica City
Museum

Standl seli u isto tako novoizgrađeni prizemni atelijer u vrtu današnje Mesničke 9.³³ Fotograf Herman Fickert je 1875. godine uselio u svoj novoizgrađeni, prizemni fotografski atelijer u vrtu kuće u današnjoj Gajevoj ulici 5 u Zagrebu, koji potpisuje arhitekt Alojz Heinzel.³⁴ Već spominjani fotografski atelijer J. Zigeunera pl. Blüendorfa na uglu Palmotiće i današnje Hatzove ulice u Zagrebu iz 1892. godine vrstan je primjer gradnje prizemnog, samostojećeg atelijera u dvorištu vile u kojoj je fotograf živio.

Jedan od do danas sačuvanih te fotografski dokumentiranih primjera funkcionalno građenog prizemnog objekta u svrhe fotografskog snimanja je atelijer Stjepana Šantića u Karlovcu, izgrađen prema projektu Freyja, Foschia i Kozjaka iz 1919. godine (sl. 2).³⁵ Objekt se nalazi iza karlovačkog kina Edison, a danas njime upravlja Udruga likovnih umjetnika Karlovac. Fotografski je dokumentirana i djelomično ostakljena prizemnica iz prve polovine 20. stoljeća koja se nalazila u dvorištu sisačkog fotografa Đure Noršića na adresi Ivana Kukuljevića Sakcinskog 1, a koja mu je služila kao fotografski atelijer (sl. 3).³⁶ U Varaždinskoj ulici u Koprivnici prizemni atelijer vodio je fotograf Ivan Parš od 1921. do 1938. godine (sl. 4).³⁷

b) Fotografski atelijeri s više etaža

Osim prizemnica, u promatranom razdoblju nalazi se i na nekoliko doista reprezentativnih funkcionalno građenih samostojećih jednokatnih fotografskih atelijera. Jedini objekt ranog zadarskog fotografskog atelijera koji je fotografski zabilježen, i čiji je velik dio izvorne arhitekture sačuvan do

danas, je onaj Eugenia Hungera s početka 20. stoljeća, nastao prema projektu Girolama Mazzonija na današnjem Trgu Petra Zoranića 6.³⁸ (sl. 5) U desnom kutu razglednice tadašnjeg zadarskog trga Sv. Šimuna nalazi se jednokatni Hungerov atelijer s ostakljenim dijelom krovišta i istočnim zidom.³⁹ Vrstan primjer funkcionalne gradnje jednokatnice u svrhe fotografskog obrta nalazio se i u Osijeku u Kapucinskoj ulici sve do 1960-ih godina kada je zgrada srušena.⁴⁰ Riječ je o objektu s velikim mansardnim, ostakljenim atelijerom koji je dao podignuti fotograf Georg Knittel, vjerojatno krajem 1870-ih godina.⁴¹

Nužno je spomenuti i jednog od najproduktivnijih zagrebačkih fotografskih atelijera, koji je fotografskom zanatu služio do 1950-ih godina te čija je arhitektonska konstrukcija u velikoj mjeri sačuvana do danas.⁴² (sl. 6) Radi se o atelijeru u dvorištu kuće u Ilici 8, funkcionalno građenog jednokatnici prema projektu Högnigsberga i Deutscha iz 1894. godine za potrebe fotografskog atelijera Rudolfa Mosingera i Lavoslava Breyera.⁴³ (sl. 7) Objekt je obrnutog T-tlocrta, a prizemlje i kat imali su identičan raspored prostorija, no različite funkcije.⁴⁴ U prizemlju su se osim ulaznog dijela nalazile blagajna, soba za kopiranje i radionica. Na katu su se, uz ulazni prostor, nalazili toalet, čekaonica, tamna komora i atelijer čiji su sjeverni zid i dio krovišta bili ostakljeni.

2) Fotografski atelijeri u sklopu objekta druge funkcije

Fotografske radnje često su se smještale u objekte drugih funkcija što je najčešće podrazumijevalo adaptaciju postojećeg prostora i to u vidu ostakljivanja zida. Kriterij potkategorije takvog tipa

5
Ostakljeni atelijer Eugenia Hungera, Zadar, početak 20. stoljeća, Znanstvena knjižnica Zadar

The glazed studio of Eugenij Hunger, Zadar, early 20th century, Science Library Zadar

6
Nacrt za fotografski atelijer u dvorištu kuće gosp. pl. Weissa, Ilica 8, Zagreb, presjeci, 1894., DAZG

Design for a photography studio in the yard of the house Weiss, Ilica 8, Zagreb, sections, 1894, DAZG

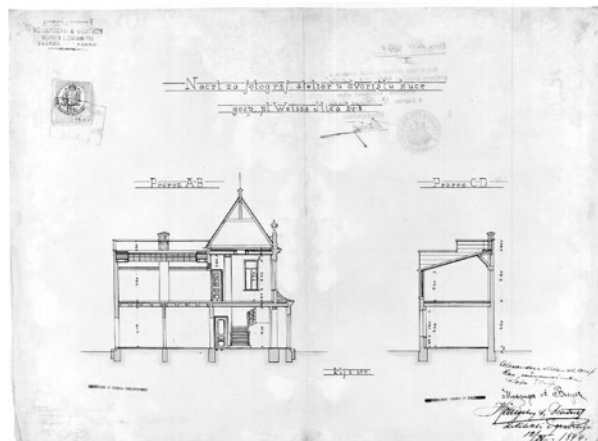
7
Fotografski atelijer iz 1894. godine, dvorište Ilice 8, Zagreb

Photographic studio from 1894, backyard of Ilica 8, Zagreb

(foto/photo: Marina Šafarić, 2021)

ateljera podjela je prema izvornoj funkciji objekta u sklopu kojeg se uređuje atelijer pa tako razlikujemo fotografske atelijere u prizemljima i na katovima stambeno-trgovačkih zgrada, atelijere u potkrovlju velikih afirmiranih gradskih točaka kao što su hoteli i palače, atelijere u sklopu kuće fotografa i, u konačnici, atelijere u sklopu javnih ustanova i institucija.

a) Fotografski atelijeri u prizemljima i na katovima stambeno-trgovačkih zgrada
Useljavanje fotografa u već postojeće objekte i adaptiranje prostora u fotografske svrhe prati se još od najranijih radnji te vrste, a najčešće se radi o prizemljima i katovima stambeno-trgovačkih objekata. Tako je fotograf Dragutin Karlo Stühler 1921. godine otvorio svoj *foto-laboratorio* u jednoj od ranije postojećih jednokatnica u Hrvojevoj ulici u Splitu (sl. 8).⁴⁵ Iz Splita dolazi i primjer fotografskog atelijera Slavia koji je 1930-ih godina djelovao na katu jedne od kuća kod Željeznih vrata, u strogome centru grada.⁴⁶

b) Atelijeri u potkrovlju velikih afirmiranih gradskih točaka kao što su hoteli i palače
Još jedna praksa useljavanja fotografskih atelijera u već postojeće prostore otvaranje je fotografskih atelijera na zadnjim katovima ili u potkrovljima hotela i palača te drugih afirmiranih gradskih višetažnih točaka. U Splitu se u drugoj polovini 19. stoljeća bilježi povećani broj atelijera na tavanima objekata različitih funkcija i to vjerojatno zbog lakoće zamjene dijela krovništva sa staklenim plohamama.⁴⁷ Fotograf Edoardo Gallicy početkom 1860-ih godina otvorio je atelijer na trećem katu palače Bernardi u Splitu.⁴⁸ Ipak, nešto popularnije mjesto od palače Bernardi bila je palača Bajamonti čiju je adresu na reversima svojih fotografija navodilo nekoliko fotografa kroz promatrano razdoblje.⁴⁹ Uz fotografe, u ovom su se prostoru izmjenjivali slikari i kipari pa je palača dobila naziv splitskog *Montparnassea*.⁵⁰

Pulu također možemo smatrati reprezentativnim primjerom ove potkategorije. Naime, jedan od prvih pulskih profesionalnih fotografa, Luigi Mioni, atelijer je imao u potkrovlju hotela Riboli, a sačuvana fotografija iz 1860-ih godina prikazuje ostakljeni zid te iznad toga i natpis *Fotografia Mioni*.⁵¹ (sl. 9) Osim hotela Riboli, u Puli je među fotografima bilo poželjno i potkrovlje kuće Scracin

8

Karlo Stühler,
*Jednokatnica
foto-laboratorija
Stühler*, oko
1921., Split,
Muzej grada
Splita

Karlo Stühler,
One-story building
of the Stühler
photo-laboratory,
around 1921, Split,
Split City Museum

9

Hotel Riboli
i fotografski
atelijer Luigija
Mionija u
potkrovlju, Pula

Hotel Riboli and
the photographic
studio of Luigi
Mioni in the attic,
Pula

(preuzeto iz/
source: Luigi
Caenazzo /
Luigi Mioni,
140 godina
fotografije u
Rovinju i Istri,
2003.)

koje isto tako kroz povijest broji nekoliko izmjena fotografa.⁵²

c) Atelijeri u sklopu kuće fotografa

Zapisa o ostakljenim prostorijama u funkciji fotografskih atelijera u sklopu kuće fotografa ima u velikome broju. Najvrniji primjer je atelijer u sklopu kuće braće Varga u Ilici 34 u Zagrebu u kojem su braća Ivan i Gjuro radili do 1904. godine.⁵³ Dvokatna kuća Varga do danas vrlo prepoznatljivog pročelja i mansarde djelo je Kune Waidmanna iz 1887. godine.⁵⁴ Nacrtom je predviđen i atelijer fotografske braće koji se nalazio u dvorišnom krilu kuće, a imao je zasebni ulaz za građane, odnosno stepenice kojima se dolazilo na prvi kat, ujedno i prvi od dva kata ostakljenog atelijera.⁵⁵ Ipak, kuća je početkom 1890-ih nadograđena, a atelijer je preseljen dublje u dvorište.⁵⁶

U drugim gradovima Hrvatske otvaranje fotografskih atelijera u vlastitim kućama fotografa još je češća pojava. U Varaždinu je Rudolf Mosinger u sklopu svoje kuće u Kolodvorskoj ulici od kraja 1880-ih vodio fotografski atelijer, da bi nekoliko godina kasnije kuću i atelijer otkupio i vodio fotograf Artur Kulčar.⁵⁷ Primjer su i dubrovački fotografski dvojac Maškarić koji su isto tako u vlastitoj kući imali atelijer.⁵⁸ U prijelaznim godinama iz 19. u 20. stoljeće u Čakovcu je fotograf Ištvan Kovač vodio atelijer u vlastitoj kući u samom centru grada.⁵⁹ U Slavonskome Brodu je 1920-ih godina fotograf Adolf Bauer sa svojom ženom uredio njihov prvi atelijer, nazvan Foto Bauer, u vlastitoj kući u Starčevićovoj ulici 55.⁶⁰

10

Ostakljeni erker
fotografskog
atelijera Pavla
Dimitrijevića
iz 1919. godine,
Slavonski Brod

Glazed bay window
of the photography
studio of Pavel
Dimitrijević from
1919, Slavonki
Brod

(foto/photo: M.
Šafarić, 2021.)

d) Atelijeri u sklopu raznih javnih ustanova i institucija

Nekoliko je zanimljivih primjera fotografskih radnji otvorenih u sklopu određenih javnih ustanova i institucija. Adolf Kahn je krajem 1864. godine otvorio fotografski atelijer na prvom katu Dianinog kupališta u dvorištu Ilice 769, današnje Ilice 8 u Zagrebu.⁶¹ *Ilustrovani list* objavljen 7. ožujka 1914. godine donosi trostranu fotoreportažu naslovljenu s *Moderne uredbe zagrebačkog redarstva* u kojoj se nalaze informacije o policijskom fotografskom atelijeru uređenom u sklopu redarstvenog muzeja u Zagrebu koji je vodio „redarstveni činovnik” fotograf Šestak.⁶² O širokom rasponu funkcije zgrade u koju useljava fotografska radnja govori primjer iz Slavonskog Broda gdje je 1919. godine fotograf Pavle Dimitrijević izgradio kino-kazalište Apolo u sklopu kojeg je imao i fotografski atelijer čiji je ostakljeni erker sačuvan i moguće ga je vidjeti na današnjem Centru mladih u Starčevićевой ulici.⁶³ (sl. 10)

BILJEŠKE

- Ovaj rad djelomično se temelji na diplomskim radovima autorice i to u manjoj mjeri prvome naziva „Zagrebački fotografski atelijeri kao baštinske cjeline”, izrađenom i obranjenom 2021. godine pod mentorstvom dr. sc. Žarke Vujić na Odsjeku za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te u većoj mjeri drugome naziva „Fotografski atelijeri u Hrvatskoj od 1854. do 1940. godine”, izrađenom i obranjenom 2021. godine pod mentorstvom dr. sc. Lovorke Magaš Bilandžić na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Nada Grčević, *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1981.)
- Marija Tonković, „Fotograf Franjo Mosinger u kontekstu nove objektivnosti i Bauhauasa,” (doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.)
- Hrvoje Gržina, „Velika fotografska sala i njezini vlasnici, upravitelji i zakupnici: fragment povijesti zagrebačke fotografije 19. stoljeća,” *Historijski zbornik* 73 (2020.): 263-281.
- Hrvoje Gržina, *Sunčani kip: povijest fotografije u Zagrebu 1839. - 1900.* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2022.)
- Lovorka Magaš Bilandžić, *Foto Tonka - Tajne ateliera društvene kroničarke* (Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta HAZU, 2015.)
- Slavko Šterk, *Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba* (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002.)
- Goran Borčić, *Povijest pisana svjetlom. Split od Prisce do Adriane*, trilogija (Split: Muzej grada Splita, 2013-2016.)
- Duško Kečkemet, *Fotografija u Splitu 1859. - 1990.* (Split: Marjan tisak, 2004.)
- Abdulah Seferović, *Photographia Iadertina. Od dagerotipije do digitalne slike* (Zagreb: Kapitol, 2009.)
- Zahvaljujem svim kontaktiranim kustosicima i kustosima na angažiranosti i pomoći u procesu odabiranja i sakupljanja fotografija kojima je nadopunjen ovaj rad te onima koji su mi uz ili umjesto fotografija pružili potrebne informacije. Popis svih kustosa dostupan je u: Marina Šafarić, „Fotografski atelijeri u Hrvatskoj od 1854. do 1940.” (diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2021.), 5.
- Danica ilirska*, 6. travnja 1939., 55.
- Nada Grčević, „100 godina fotografije u Hrvatskoj (1840-1940),” u *100 godina fotografije u Hrvatskoj (1840-1940). 20 godina Fotokemike*, ur. Radoslav Putar (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1966.), s. p.
- Grčević, *Fotografija*, 30-31.
- Hrvoje Gržina, „Dopuna životu i radu Franje Pommera, prvoga rezidentnog zagrebačkog fotografa,” *Peristil* 57 (2014.): 139.
- Gržina, *Sunčani kip*, 163.
- Gržina, *Sunčani kip*, 163.
- Gržina, *Sunčani kip*, 195.
- Grčević, *Fotografija*, 116.
- Gržina, *Sunčani kip*, 222.
- Gržina, *Sunčani kip*, 250.
- Šterk, *Stereoskopska fotografija*, 24.
- Jasno upisane funkcije prostorija fotografskog atelijera moguće je vidjeti u: Nacrt za fotografski atelijer u dvorištu kuće gosp. pl. Weissa, Ilica br. 8, tlocrt prizemlja i 1. kata, 1894., Državni arhiv u Zagrebu (dalje DAZG), Fond 866, Zbirka fotografija.
- Još jedan primjer sačuvanog nacrtu s upisanim funkcijama prostorija fotografskog atelijera je: Nacrt za preinaku dvorišne zgrade u Frankopanskoj ulici 11, Zagreb, u svrhu fotografskog atelijera G. G. F. Miles, P. pl. Csyllag i A. pl. Chernich, 1903., HR-DAZG-667, A-1-23957

- 25 Seferović, *Photographia ladertina*, 94.
- 26 Od 1850-ih godina do početka 20. stoljeća u Ilici u Zagrebu ove su adrese u određenom vremenu bile lokacije fotografskih atelijera, kbr.: 8, 10, 19, 21, 25, 28, 34, 35, 36, 40, 44, 47, 52, 73. Popis je napravljen prema podacima iz Grčević, *Fotografija*. O brojnosti fotografskih atelijera u promatranome razdoblju na riječkom Korzu svjedoče brojne razglednice s natpisima *Fotografija* kao što su to one iz Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka i u Ervin Dubrović, *Arte Miracolosa – Stoljeće fotografije u Rijeci* (Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1995.), 10. Adrese fotografskih atelijera na trgu Portarata u Puli, i u ulicama koje se na njega naslanjaju, prate se na reversima fotografija. Isto su tako eksterijeri tih fotografskih atelijera fotodokumentirani i pronalaze se u publikacijama poput: Lana Skuljan, *Fotografija u Istri do 1918.: iz fundusa Zbirke fotografija, negativna i fotografske opreme* (Pula: Povijesni muzej Istre, 2009.).
- 27 Marija Tonković, „Oris povijesti fotografije u Hrvatskoj,” u *Fotografija u Hrvatskoj 1848. – 1951.*, ur. Vladimir Maleković (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1994.), 88.
- 28 Šterk, *Stereoskopska fotografija*, 24.
- 29 Gržina, „Velika fotografička,” 264.
- 30 Gržina, „Velika fotografička,” 264.
- 31 Nacrt za gradnju privremenog fotografskog atelijera E. Pogorelza u Preradovićevoj ulici br. 1, 1887. Vidjeti u: Šterk, *Stereoskopska fotografija*, 24.
- 32 Gržina, „Velika fotografička,” 265.
- 33 Gržina, *Sunčani kip*, 120.
- 34 Gržina, *Sunčani kip*, 124–126.
- 35 „Fotografski paviljon Stjepana Šantića,” Kafotka, pregledano 15. lipnja 2022. <https://www.kafotka.net/2763>
- 36 Na informacijama zahvaljujem Ivici Valentu iz Gradskog muzeja Sisak, muzejskom savjetniku i voditelju Zbirke staklenih negativna Ateliera Noršić.
- 37 Draženka Jalšić Ernečić, *Hans Parsch/Ivan Parš 1886. – 1938.* (Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2015.), 12.
- 38 Seferović, *Photographia ladertina*, 137.
- 39 Seferović, *Photographia ladertina*, 135–137.
- 40 Vesna Burić, „Osječka fotografija,” u *Fotografija u Hrvatskoj 1848. – 1951. & Osječka fotografija* (Osijek: Muzej Slavonije, 1996.), 28.
- 41 Vesna Burić, „Osječka fotografija,” 27.
- 42 Povijest rukovođenja objektom vidjeti u: Tonković, „Fotograf Franjo Mosinger,” 57.
- 43 Magaš Bilandžić, *Foto Tonka*, 8.
- 44 Sl. 74. Hönigsberg i Deutsch, Nacrt za fotografski ateljer u dvorištu kuće gosp. pl. Weissa u Ilici br. 8., tlocrt prizemlja i 1. kata s upisanim funkcijama prostorija, 1894., HR-DAZG-1122 Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 8, 276.
- 45 Borčić, *Povijest pisana*, 2. dio (II.), 389.
- 46 Borčić, *Povijest pisana*, 1. dio, 123.
- 47 Kečkemet, *Fotografija*, 20.
- 48 Kečkemet, *Fotografija*, 30.
- 49 Borčić, *Povijest pisana*, 20.
- 50 Kečkemet, *Fotografija*, 26–27.
- 51 Lana Skuljan, *Fotografija u Istri do 1918.: iz fundusa Zbirke fotografija, negativna i fotografske opreme* (Pula: Povijesni muzej Istre, 2009.), 29.
- 52 Skuljan, *Fotografija*, 31–32.
- 53 Grčević, *Fotografija*, 104.
- 54 Dragan Damjanović, *Zagreb: arhitektonski atlas* (Zagreb: AGM, 2014.), 130.
- 55 HR-DAZG-1122, MF 125, Ilica 34, 256, Nacrt za gradnju dvokatne kuće braći Varga na adresi Ilica br. 34 u Zagrebu, prorez AB, 1887.
- 56 Gržina, *Sunčani kip*, 195.
- 57 Marija Tonković, *Židovi fotografi* (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2004.), 16.
- 58 Informacije su dobivene od Marine Filipović, kustosice Kulturno-povijesnog muzeja u Dubrovniku.
- 59 Maša Hrustek Sobočan, „Kulturno-povijesni okvir života u Čakovcu od 1880. do 1914. godine,” u *Večernji soirée* (Čakovec: Muzej Medimurja Čakovec, 2015.), 47.
- 60 Zvonimir Toldi, „Svjetloslikari Bauerovi,” u *101 brodska priča – knjiga četvrta* (Slavonski Brod, 2018.), 128.
- 61 Gržina, *Sunčani kip*, 104.
- 62 *Ilustrovani list*, 7. ožujka 1914., 224–226.
- 63 Toldi, „Svjetloslikari Bauerovi,” 128.

REFERENCES

- Borčić, Goran. *Povijest pisana svjetlom. Split od Prisce do Adriane*. Trilogija. Split: Muzej grada Splita, 2013. – 2016.
- Burić, Vesna. "Osječka fotografija." In *Fotografija u Hrvatskoj 1848. – 1951. & Osječka fotografija*, 17–76. Osijek: Muzej Slavonije, 1996.
- (–). *Danica ilirska*, 6 Apr 1939, 55.
- Damjanović, Dragan. *Zagreb: arhitektonski atlas*. Zagreb: AGM, 2014.
- Dubrović, Ervin. *Arte Miracolosa – Stoljeće fotografije u Rijeci*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1995.
- Grčević, Nada. "100 godina fotografije u Hrvatskoj (1840–1940)." In *100 godina fotografije u Hrvatskoj (1840–1940). 20 godina Fotokemike*, edited by Radoslav Putar, s. p. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1966.
- Grčević, Nada. *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1981.
- Gržina, Hrvoje. "Dopuna životu i radu Franje Pommera, prvoga rezidentnog zagrebačkog fotografa." *Peristil* 57 (2014): 137–145. <https://hrcak.srce.hr/136377>
- Gržina, Hrvoje. *Sunčani kip: povijest fotografije u Zagrebu 1839. – 1900.* Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2022.
- Gržina, Hrvoje. "Velika fotografička sala i njezini vlasnici, upravitelji i zakupnici: fragment povijesti zagrebačke fotografije 19. stoljeća." *Historijski zbornik* 73 (2020): 263–281. <https://hrcak.srce.hr/252584>
- Hrustek Sobočan, Maša. "Kulturno-povijesni okvir života u Čakovcu od 1880. do 1914. godine." In *Večernji soirée*, 82–105. Čakovec: Muzej Medimurja Čakovec, 2015.
- (–). *Ilustrovani list*, 7 Mar 1914, 224–226.
- Jalšić Ernečić, Draženka. *Hans Parsch/Ivan Parš 1886. – 1938.* Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2015.
- Kafotka.net. "Fotografski paviljon Stjepana Šantića." Accessed 15 Jun 2022. <https://www.kafotka.net/2763>
- Kečkemet, Duško. *Fotografija u Splitu 1859. – 1990.* Split: Marjan tisak, 2004.
- Magaš Bilandžić, Lovorka. *Foto Tonka – Tajne ateliera društvene kroničarke*. Zagreb: Galerija Klovičevi dvori, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta HAZU, 2015.
- Seferović, Abdulah. *Photographia ladertina. Od dagerotipije do digitalne slike*. Zagreb: Kapitol, 2009.
- Skuljan, Lana. *Fotografija u Istri do 1918.: iz fundusa Zbirke fotografija, negativna i fotografske opreme*. Pula: Povijesni muzej Istre, 2009.
- Šterk, Slavko. *Stereoskopska fotografija na prijelomu 19. u 20. stoljeće iz fundusa Muzeja grada Zagreba*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002.
- Toldi, Zvonimir. "Svjetloslikari Bauerovi." In *101 brodska priča – knjiga četvrta*, 127–129. Slavonski Brod, 2018.

- Tonković, Marija. "Fotograf Franjo Mosinger u kontekstu nove objektivnosti i Bauhausa." PhD diss. University of Zagreb, 2011.
- Tonković, Marija. "Oris povijesti fotografije u Hrvatskoj." In *Fotografija u Hrvatskoj 1848. – 1951.*, edited by Vladimir Maleković, 46–173. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1994.
- Tonković, Marija. *Židovi fotografi*. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2004.

SUMMARY

Typology of the Architecture of Photographic Studios in Croatia from the Second Half of the 19th to the Beginning of the 20th Century

The architecture of Croatian photography studios in the period from the second half of the 19th to the beginning of the 20th century has been treated in literature in a fragmentary manner. This work attempted to organize the physical spaces of photographic studios and treat them as a whole divided into two types according to one of the possible division criteria. The typology was proposed by research based on archival material, literature, old photographs, postcards and newspaper articles, and was supplemented by field work. The criteria for determining the differences in the construction of photographic studios are based on floor plans, the number of floors of the building, the organization of the space and the locations where such spaces are located. The first type are free-standing photography studios, which are then divided into single-story and multi-story buildings. The second type is photographic studios within the building of another function. The division of the latter type is made according to the function of the building in which the photographic studio is located and according to the location of the photography studio within the building. These are studios on the ground floors and upper floors of residential and commercial buildings, in the attics of large established city landmarks such as hotels and palaces, studios in photographers' houses, and studios in public institutions. The common characteristic of both types is the division of space according to the light/dark orientation, which in turn is conditioned by the working processes of the photography. The studio space requires the propagation of light through the glazed wall and roof surfaces in order to increase the level of illumination of the room and make photographing the subject easier. On the other hand, the dark room marks the place of chemical processes of photo creation, using different methods, which daylight does not favor at all. In conclusion, the presence of a glazed studio and a darkroom are identifiers of photographic studios.

MARINA ŠAFARIĆ (Čakovec, 1996.) preddiplomski studij povijesti umjetnosti te hrvatskoga jezika i književnosti završila je 2019. godine na Filozofskom fakultetu u Rijeci, a 2021. godine magistrirala je povijest umjetnosti te muzeologiju i upravljanje baštinom na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Zanima se za teoriju i likovnu kritiku moderne i suvremene umjetnosti, kritičko razmatranje izložbenih postava te za osvještavanje važnosti očuvanja baštine.

MARINA ŠAFARIĆ (Čakovec, 1996) completed her undergraduate studies in art history and Croatian language and literature at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka, in 2019, and in 2021 she completed her master's degree in art history and museology and heritage management at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb. Her interests are theory and art criticism of modern and contemporary art, critical consideration of exhibitions and awareness of the importance of preserving heritage.